

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ АПК

У статті розглядаються особливості дослідження територіальної організації агропромислового комплексу. Автор виділяє основні підходи до дослідження агропромислового комплексу. У статті визначені наступні основні недостатньо вивчені проблеми: зміни організаційно-економічних форм агропромислового комплексу на регіональному рівні; трансформація сільськогосподарського землекористування та землеводіння на регіональному рівні; дослідження сучасних форм агропромислової інтеграції; особливості сучасної системи управління в агропромисловому комплексі на різних територіальних рівнях. До форм територіальної організації віднесено: спеціалізовані сільськогосподарські території (зони, райони, підрайони, ареали), агропромислові системи (АПС) та агропромислові кластери. Формування АПС можливе на основі одного з типів агропромислової інтеграції, відповідно утворюючи наступні системи: аграрна (сільськогосподарська неспеціалізована); агропромислова, агропромислово-фінансова та агросервісна системи. Визначені пріоритетні напрямки сучасних суспільно-географічних досліджень територіальної організації агропромислового комплексу.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, територіальна організація, агробізнес, агропромислова інтеграція, агропромисловий кластер, розвиток, структурні здвиги.

А.Ю. Саркісов. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ АПК. В статье рассматриваются особенности исследования территориальной организации агропромышленного комплекса. Автор выделяет основные подходы к изучению агропромышленного комплекса. В статье определены следующие основные недостаточно исследованные проблемы: изменения организационно-экономических форм агропромышленного комплекса на региональном уровне; трансформация сельскохозяйственного землепользования и землевладения на региональном уровне; исследование современных форм агропромышленной интеграции; особенности современной системы управления в агропромышленном комплексе на разных территориальных уровнях. К формам территориальной организации отнесены: специализированные сельскохозяйственные территории (зоны, районы, подрайоны, ареалы), агропромышленные системы (АПС) и агропромышленные кластеры. Формирование АПС возможно на основе одного из типов агропромышленной интеграции, соответственно образуя следующие системы: аграрная (сельскохозяйственная неспециализированная) агропромышленная, агропромышленно-финансовая и агросервисная системы. Определены приоритетные направления современных общественно-географических исследований территориальной организации агропромышленного комплекса.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, территориальная организация, агробізнес, агропромышленная інтеграція, агропромышленный кластер, развитие, структурные сдвиги.

Постановка проблеми. Формування ринкових відносин в АПК є об'єктивним та закономірним процесом. Дослідження проблем АПК набуло великого масштабу з боку вчених-географів. Саме необхідність комплексного вивчення особливостей розвитку АПК в сучасних умовах, зміни його територіально-галузевої структури, обумовлює зацікавленість географічної науки до цієї проблематики, що пояснюється геопросторовим (територіальним) підходом та його застосуванням під час дослідження АПК на різних територіальних рівнях.

Для суспільно-географічної науки важливим є розгляд територіальної структури АПК. Ми згодні з визначенням територіальної структури, запропонованою Е.Б. Алаєвим (Е.Б. Алаєв, 1983), під якою вчений розуміє «...сукупність таких зв'язків та між такими елементами, де обов'язковою умовою їх (зв'язків) реалізації є подолання простору (геопростору), а одним з резервів оптимізації зв'язків криється у скороченні просторових затрат енергії» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання територіальної організації АПК та методологічні аспекти районування базової галузі АПК – сільського господарства – досліджували Г.В. Балабанов [4], І.М. Дудник [7], Г. Крючков [8], Л.О. Мармуль [9], І.Ф. Мукомель [10], А.М.

Ракітніков [12]. Територіальне структурування полягає у наявності просторових, територіальних зв'язків, у виділенні територіальних структур різних рівнів, що представляють собою просторову форму господарств регіону та відрізняються несхожістю параметрів та закономірностей протікання процесів. Даний підхід докладно представлений в працях вчених-географів, зокрема, у В.П. Нагірної [3], В.М. Паламарчука [3], М.М. Паламарчука [3], М.Д. Пістуна [11], В.В. Деречина [6] та В.Ф. Семенова [22]. Незважаючи на наявність значних доробків в дослідженні проблем розвитку АПК та окремих його складових, залишаються багато нерозв'язаних питань, зокрема питання дослідження трансформації АПК на різних територіальних рівнях. Особливого значення набуває дослідження сучасного розвитку регіонів, у структурі господарства яких АПК займає головне місце.

За класифікацією М.Д. Пістуна, елементами територіальної структури АПК є: а) агропромислове підприємство; б) агропромисловий куш; в) агропромисловий вузол; г) агропромислова зона [11]. Основний принцип виділення даних елементів – територіально-ієрархічний.

Дещо інший понятійно-категоріальний апарат використовується в працях В.Г. Крюčkova. За ним, сільське господарство, інтеграційно

об'єднуючись, формує агропромислові комплекси, в основі територіальної організації яких лежать агропромислові територіальні системи (АПС), кожна з яких складається з підприємства–інтегратора (ядра) та сільськогосподарських підприємств–постачальників сировини, які утворюють сировинну зону. Необхідною умовою функціонування АПС є, на думку В.Г. Крючкова, збалансованість сировинної та переробної бази, оптимізація виробничих зв'язків його функціональних ланок. Особливе значення має виявлення взаємозв'язків між розміщенням сільськогосподарського виробництва та локально–дисперсними формами розміщення підприємств переробки сільськогосподарської сировини [8].

В.Ф. Семенов та В.В. Деречин, розглядаючи АПК, виділяють в ньому територіально–виробничі підсистеми – регіональні АПК. Як справедливо зазначають вчені, ці комплекси є як територіальними підсистемами АПК країни, так і складовими господарського комплексу окремих регіонів [22]. Вчені виділяють інтегральні та регіональні АПК. Інтегральні являють собою сукупність регіональних спеціалізованих АПК. У територіальній структурі регіональних спеціалізованих АПК формуються спеціалізовані агропромислові райони. АПК регіону складається з наступних агропромислово–територіальних систем: 1) елементарні виробничі системи; 2) елементарні виробничо–територіальні системи; 3) складні виробничо–територіальні системи [22].

Постановка завдання. Теоретичною основою дослідження територіальної організації і, зокрема, територіального структурування АПК є концепція М.М. Паламарчука про територіальні системи АПК, яку вчений розробив на початку 70–х років минулого століття. Основними класифікаційними одиницями територіальної структури в його доробках є агропромислові територіальні системи, спеціалізовані та інтегральні райони і зони. Проте, реалії сучасних ринкових перетворень об'єктивно засвідчують певну застарілість основних положень цієї концепції. Це стосується передусім формування агропромислових систем і підсистем різних територіальних рівнів.

В цілому, аналіз попередніх досліджень свідчить про недостатність вивчення процесів сучасної трансформації АПК на різних його територіальних рівнях. Як правило, розгляд проблем змін та трансформації АПК розглядається вченими на національному рівні, в той час як розробки та дослідження основних напрямів трансформації на регіональному рівні – адміністративних одиниць обласного рівня майже відсутні. Серед основних недостатньо

досліджених проблем можна виділити наступні: аналіз змін організаційно–економічних форм у АПК на регіональному рівні, зокрема у сільському господарстві; важливим питанням є трансформація сільськогосподарського землекористування та землеволодіння в нових умовах на регіональному рівні; дослідження сучасних форм агропромислової інтеграції, особливо агропромислово–фінансової за участі фінансово–кредитних установ та агросервісної інтеграції; аналіз сучасної системи управління в АПК на різних територіальних рівнях; аналіз проблеми непропорційного розвитку регіональних тваринницько–промислових та рослинницько–промислових підкомплексів АПК. Тому постає необхідність розглядання сучасних підходів до формування територіальної структури АПК, що, власне, обумовило формування мети нашої роботи – визначення суспільно–географічних аспектів дослідження територіальної організації АПК. Задля досягнення поставленої мети нами були поставлені наступні завдання дослідження: визначити переваги суспільно–географічного підходу у дослідженні АПК; визначити пріоритетні напрямки сучасних наукових досліджень АПК в суспільній географії.

Виклад основного матеріалу дослідження. За радянських часів територіальні системи АПК склалися з великих державних сільськогосподарських та переробних підприємств, агропромислових об'єднань. Основними інтеграторами та системоутворюючими одиницями на той час були переробні підприємства. В сучасних умовах інтеграторами виступають не лише і не стільки переробні підприємства, скільки підприємства–інвестори, великі сільськогосподарські підприємства з власною базою переробки та інтегровані формування, які акумулюють різні стадії агропромислового виробництва. Сучасний розвиток АПК характеризується наявністю різноманітних за формами власності та організаційно–економічною структурою форм господарств, крім того особливого значення набуває відхід від традиційного галузевого управління комплексом до територіально–функціонального принципу функціонування і розвитку.

Проаналізувавши та враховуючи досвід минулих розробок територіального структурування АПК, пропонуємо власну схему територіально–функціональної структури АПК, в основі якої ми поєднали зведену систематику форм територіальної організації і рівнів територіальної організації (табл. 1).

За рівнями територіальної організації АПК виділяємо національний – в межах держави; регіональний в межах області, субрегіональний –

рівень великих частин регіону (наприклад приморська частина Херсонської області); мезорегіональний – рівень адміністративно-територіально-одиноць, в тому числі міськрад; мікрорегіональний – в межах сільських та селищних рад та локальний – в межах окремих

сільських поселень. В окремих випадках при наявності інформаційної бази можна продовжити диференціацію територіальних рівнів до точкового рівня – на базі окремих підприємств та господарських формувань.

Таблиця 1

Територіально-функціональна структура АПК

Рівні ТО АПК	Форми ТО АПК												
	Спеціалізовані сільськогосподарські території				Агропромислові системи				Агропромислові кластери				
	зона	район	підрайон	ареал	аграрна	агропромислова	агропромислово-фінансова	агросервісна	зерно-борошномельний	ефіроолійний	плодоовочеконсервний	молокопереробний	м'ясопромисловий
національний	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+
регіональний	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+
субрегіональний	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+
мезорегіональний		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+
мікрорегіональний			+	+	+	+	+	+					
локальний				+				+					

До форм територіальної організації відносимо: спеціалізовані сільськогосподарські території (зони, райони, підрайони, ареали), агропромислові системи (АПС) та агропромислові кластери. Формування АПС можливе на основі одного з типів агропромислової інтеграції, відповідно утворюючи наступні системи: аграрна (сільськогосподарська неспеціалізована); агропромислова, агропромислово-фінансова та агросервісна системи. У формуванні будь-якої системи основна роль належить існуючим зв'язкам між основними елементами (підсистемами). До таких ми відносимо: організаційно-економічні зв'язки (організаційно-управлінські, маркетингові, агросервісні) та технологічні зв'язки.

Новим явищем в структурі АПК (передусім в межах регіонального АПК) є агропромислові кластери (від англ. cluster – скупчення). Агропромисловий кластер розуміється нами як територіальне поєднання різних за галузевою спрямованістю підприємств, організацій, закладів, які можуть бути задіяні в процесі агропромислового виробництва та розташованих в географічній близькості один від одного. Серед них можна виділити: сільськогосподарські, перероб-

ні підприємства, науково-дослідницькі та освітні заклади, ринкова інфраструктура тощо.

Витоки кластерної теорії територіальної організації виробництва можна віднести до періоду кінця 19 ст., коли англійський вчений-економіст, представник неокласичної школи Альфред Маршалл у своїй науковій праці «Принципи економіки» (1890–1891) відмітив закономірність територіальної локалізації суміжних галузей та виробництв в межах певної території. Подальший розвиток кластерної концепції можна знайти в теорії про територіально-виробничі комплекси в колишньому СРСР. Відмінність останніх від сучасних уявлень про промислові кластери полягає передусім в тому, що кластер – це конкурентна середа. За радянських часів в межах існуючих ТВК про ринкову конкуренцію не могло бути й мови.

Сама сутність створення та розвитку кластеру полягає в розвитку конкурентної боротьби основних учасників виробництва, в тому числі в межах самого кластеру. Саме ця позиція була викладена в книзі Майкла Портера «Конкурентні переваги націй» (1990) та «Конкуренція» (1997). Вчений-економіст – представник Гарвардської школи економіки, який є піонером кластерної теорії та одним з найвідоміших консультантів в

сфері сучасної просторової економіки, – відмічає закономірність розвитку окремих регіонів держави і навіть самих держав прискореним розвитком окремих згустків, пучків галузей і підприємств, сконцентрованих в межах певної території.

Визначальне значення у розвитку кластерів грає впровадження інновацій та сучасних методів управління виробництвом. Цей фактор є важливим з точки зору саме нарощування об'ємів виробництва, покращення його якості та, як наслідок, збільшення конкурентних позицій на зовнішніх ринках збуту. В середині кластеру існує як вертикальна, так і горизонтальна інтеграція. Вертикальна інтеграція проявляється в єдності технологічного ланцюжка «виробництво–переробка–збут», а горизонтальна – в кооперації між основними учасниками кластеру, яка проявляється у спільному використанні обслуговуючої бази, внутрішніми цінами на надання певних послуг. В той же час, слід відмітити фінансову незалежність всіх учасників кластеру. Це розповсюджується і на дрібних виробників, зокрема невеликих за розмірами фермерських господарств та особистих господарств населення.

Необхідність міжгалузевого поєднання господарств на одній території пояснюється економічною доцільністю кооперування між учасниками єдиного технологічного–виробничого процесу, циклу. Основна причина створення кластеру – об'єднання зусиль однакових за функціональною спрямованістю видів економічної діяльності задля досягнення максимального ефекту виробництва та одержання прибутку. В залежності від масштабу діяльності кластери можна класифікувати на регіональному, суб-регіональному та мікрорегіональному рівнях.

Процеси кластеризації в Україні беруть початок у 1997 р. і пов'язують з діяльністю С. Соколенка, який активно пропагував ідеї формування кластерних структур в нашій державі. Як справедливо стверджує вчений: «...ефективність кластеру вимірюється не через обсяг вкладених коштів, не числом днів, проведених консультантами на підприємствах і не кількістю фахівців, що вчилися на спеціалізованих курсах, а через підвищення конкурентоспроможності кожного з учасників і регіону в

цілому.» За визначенням вченого кластер – це добровільне об'єднання фірм у певній сфері підприємництва, пов'язаних між собою технологічно і, як правило, за ознакою географічної близькості. Підприємства, які входять в кластер, зберігають свою незалежність і гнучкість [23].

Акцентуємо, що кластерна модель розвитку господарства дає змогу більш раціонально використовувати ресурси та конкурентні можливості території. Необхідність міжгалузевого поєднання господарств на одній території пояснюється економічною доцільністю кооперування між учасниками єдиного технологічного–виробничого процесу, циклу.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, специфічні риси суспільної географії є важливою умовою для дослідження територіальних особливостей розвитку АПК. Переваги суспільно–географічного підходу у дослідженні АПК полягають у його комплексності та територіальності. Особлива увага при дослідженні особливостей формування та розвитку АПК приділяється вивченню факторів розвитку, питанню господарського функціонування, системи управління й організації АПК, оптимізації виробництва. Значної уваги приділяється дослідженню територіальної організації АПК, зокрема його складових елементів – регіональних АПК. Розглядаючи АПК в межах країни говорять про «національний АПК», який ієрархічно поділяється на обласному рівні на «регіональні АПК» в межах окремих адміністративних одиниць держави. Підсумовуючи викладений матеріал, можна визначити наступні пріоритетні напрямки сучасних наукових досліджень АПК в суспільній географії: трансформація форм територіальної організації АПК; формування нової системи управління АПК; удосконалення територіального управління АПК; удосконалення територіальної структури АПК на різних територіальних рівнях; розробка регіональної політики розвитку АПК; розробка методів прогнозування та моделювання розвитку АПК; формування та розробка принципів та методів організації кластерів в АПК; вивчення процесів стимулювання інноваційного розвитку сільськогосподарського виробництва на різних територіальних рівнях.

Література

1. *Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку [Текст] / П.К. Канівський (ред. та упоряд.) та ін. – К.: Ін-т аграр. економіки, 2005. – 292 с.*
2. *Алаев, Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь [Текст] / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.*
3. *АПК УРСР: Посібник для вчителя [Текст] / М.М. Паламарчук (ред.), В.П. Нагірна, В.М. Паламарчук. – К.: Радянська школа, 1980. – 175 с.*

4. Балабанов, Г.В. Территориальная сегментация продовольственного рынка Украины [Текст] / Г.В. Балабанов. – К.: ЦПЕР, 2000. – 187 с.
5. Балабанов, Г.В. Трансформація структури сільськогосподарського виробництва України: регіональний аспект [Текст] / Г.В. Балабанов, О.М. Кобзев, Г.В. Семенченко. – Київ: UAPP / ПАП, 2000. – 29 с.
6. Деречин, В.В. Анализ эффективности использования основных фондов в агропромышленном комплексе: Методологический аспект [Текст] / В.В. Деречин, Р.Д. Довгопалова (ред.). – К.: Лыбидь, 1991. – 104 с.
7. Дудник, І.М. Суспільно-географічні системи низового рівня (теоретичні та методологічні аспекти) [Текст] / І.М. Дудник. – Полтава: Полтавський літератор, 1997. – 248 с.
8. Крючков, В.Г. Территориальная организация сельского хозяйства (Проблемы и методы экономико-географического исследования) [Текст] / В.Г. Крючков. – М.: Мысль, 1978. – 268 с.
9. Мармуль, Л.О. Ефективність функціонування регіонального АПК в умовах ринкової економіки [Текст] / АН України, РВПС України; Мелітопольський державний педінститут / Л.О. Мармуль. – К., 1993.
10. Мукомель, І.Ф. Сільськогосподарські зони Української РСР [Текст]: монографія / І.Ф. Мукомель. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 396 с.
11. Пістун, М.Д. Географія агропромислових комплексів [Текст]: навч. посібник / М.Д. Пістун, В.О. Гуцал, Н.І. Проватар. – К.: Либідь, 1997. – 198 с.
12. Ракитников, А.Н. География сельского хозяйства (Проблемы и методы исследования) [Текст] / А.Н. Ракитников. – М.: Мысль, 1970. – 342 с.
13. Регіональні АПК України (теорія та практика розвитку) [Текст] / П.П. Борщевський (ред.), В.О. Ушкаренко, Л.Г. Чернюк, Л.О. Мармуль. – К.: Наукова думка, 1996. – 263 с.
14. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми [Текст] / В.В. Юрчишин (ред.), Л.М. Шевченко, В.Х. Брус. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – 446 с.
15. Розвиток сільських територій України [Текст]: зб. наук. праць / Упорядник О.Г. Осауленко та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 751 с.
16. Саркісов, А.Ю. Особливості розвитку різних форм господарювання в АПК Херсонської області [Текст] / А.Ю. Саркісов // Часопис соціально-економічної географії ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2009. – Випуск 6 (1). – С. 188–193.
17. Саркісов, А.Ю. Особливості та тенденції сучасного розвитку АПК Херсонської області [Текст] / А.Ю. Саркісов // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 177. – С. 131–133.
18. Саркісов, А.Ю. Сутність та значення агропромислової інтеграції [Текст] // А.Ю. Саркісов // Молодь – географічній науці. – К.: Обрій, 2008. – Вип. IV. – С. 332–333.
19. Саркісов, А.Ю. Теоретико-методологічні принципи дослідження трансформації територіальної організації АПК в сучасних умовах [Текст] / А.Ю. Саркісов // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 191. – С. 7–9.
20. Саркісов, А.Ю. Трансформація землекористування та землеволодіння в АПК Херсонської області [Текст] / А.Ю. Саркісов // Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень» (28–30 квітня 2009). – Дніпропетровськ, 2009. – С. 377–379.
21. Саркісов, А.Ю. Трансформація територіальної організації АПК Херсонського регіону в сучасних умовах [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 – «Економічна та соціальна географія» / А.Ю. Саркісов. – Одеса, 2011. – 20 с.
22. Семенов, В.Ф., Региональный АПК: теория, практика, проблемы [Текст] / В.Ф. Семенов, В.В. Деречин. – Одесса: ОКФА, 1995. – 164 с.
23. Соколенко, С.І. Кластери в глобальній економіці [Текст] / С.І. Соколенко. – К.: Логос, 2004. – 848 с.